

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לז, תשמ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הגורל, הגמול... והתחביר

[א]

התחביר אומר, שאם המושא של הפועל "רצה" הוא משפט משועבד — "פלוני רצה ש..." — הפועל של המשפט המשועבד יבוא בזמן עתיד. פגון: "עכשיו הייתי רוצה, שדבריי אלה ייפנסו אל ראשיכם" (גוטמן, אני מספר על עצמי; מימיית הפלאים 14)¹.

להתנהגות זו של הפועל "רצה" הסבר הגיוני מפתח: לעולם הרצון חל על העתיד לבוא. אבל אין ללכת שולל אחרי פיתוי זה. כי במשפט שאינו משועבד לרצון אפשר להביע את העתיד גם על-ידי הצירוף "עתידים להיפנס", "סופם להיפנס", ואפילו על-ידי הבינוני "נכנסים". ואילו במשפט כמו שלנו לא יבוא אלא "ייפנסו" בלבד; "הייתי רוצה שדבריי עתידים להיפנסו אל ראשיכם" הוא משפט ששום סגנון ושום משלב אינו סובל. מפני שלא הזמן של המציאות קובע שיהיה פאן עתיד, אלא יסוד הרצון שבפועל "רצה".

בלשונות רבות משמשת בכגון זה צורה דקדוקית

1. נ' גוטמן, מימיית הפלאים (פינס וערך א' אופק), ירושלים

1986.

מיוחדת: "דרך (מודוס) הסופיונקטיב". ובעברית — העתיד, כאמור.

הפלל הזה יציב ועומד לאורך כל תולדות הלשון. וכדין "רצה" כך דין פועלי בקשה, פועלי פקודה, פועלי גרימה ועוד ("פעלים מודאליים").

[כ]

על רקע זה מפתיע עד כמה אינו צורם את האוזן המשפט הפותח את סיפור מימיית הפלאים של גויטמן:
"רצה הגורל שפעם אחת חזר בני (וזה אתה) לבדו מגן-הילדים ונעצר בפינת המדרכה" (מימיית הפלאים 64).
מפני שאנו חשים שאין כאן רצון כפשוטו. למעשה, יש כאן הצגה של עובדה מציאותית לחלוטין — "חזר בני" וכו', אלא שהעובדה הזאת, שהיא מקרית בעצם, מבשרת התרחשות מעניינת כל-כך, שהסופר ראה לתלות אותה בגורם על-טבעי, המכין כביכול את מעשי הבריות ומצרף מיני אירועים, כדי לשעשע את רוחו. ומכין שרצון הגורל אינו מגוף המעשה, המספר רואה עצמו רשאי לשחרר את הפועל השייך לעצם הסיפור משליטתו של "רצה" — והשומע אינו חש בפגימה שנפגמה בתחביר.

הסטייה מדרכו של הפועל "רצה" בשימוש זה מצויה גם בשפות אחרות שיש בהן קטגוריה של סופיונקטיב, והתגבשו נוסחאות קבועות: "רצה הגורל ש...", "התירו השמים ש...", וכיו"ב — ואחריהן זמן עבר².

2. בדבר הצרפתית ראה, M. Grevisse, *Le bon usage*⁹,

[ג]

עוד צריך לומר, שנוסחה זו מצויה גם בדגם הרגיל —
"רצה ש..." ואחריו עתיד, כגון:

"רצה הגורל שבין שאר הבריות שעמדו לפני השערים
הסגורים של פסי-הרפכת יהיה גם העגלון" (גוטמן, השרשרת;
עיר קטנה 124)³.

וחזקה על הגורל, שהוא רוצה ומד רצונו נעשה; לכן
ברור ומחונן לשומע, שגם כאן נעשה רצונו, והעגלון בלי ספק
עמד שם, אף שאין המספר טורח לומר את הדבר בפירוש.
וכדי לצאת ידי התחביר יש להוסיף, שמשפט
מ ש ו ע ב ד המביע את תוכן הרצון עשוי להתחלף
במשפט מחונן המביע את מילוי הרצון. בצד הדגם
"רצה הגורל ש..." מצוי אפוא הדגם המחונן "רצה הגורל
ו..." כגון:

"רצה הגורל ובאותו רגע עבר ברחוב הפועל בזפומוצ'ני,
כשהוא דוחף את מריצתו החורקת" (גוטמן, בית ברחוב הרצל;
עיר קטנה 110).

[ד]

בשימוש דומה מצוי גם "גור הגורל" (או "המזל", או
"השטן"). וכדין "רצה" כך דין "גור": התחביר מחייב
שבמשפט המושא של "גור" יבוא עתיד; אבל בנוסחה "גור

Gembloux 1969, §1000, Remarque 3, p.1055; בדבר הספרדית
ראה להלן [ד] (דוגמאות בהערה 5).

3. נ' גוטמן, עיר קטנה ואנשים בה מעט, תל-אביב תשפ"ה.

הגורל" וכיו"ב ימצא גם עבר. הרי לקט דוגמאות מתרגום דון קישוט לנ' ביסטריצקי⁴:

"והנה גזר המזל, פי שניים או שלושה חתולים חדרו מבעד הרשת הפתוחה לתוך החדר" (חלק ב פרק מו; 647).
"ברם הגורל, שגלגל את הדברים על דרך אחרת, גזר פי לעת שהקברניטאית הקריבה כל־פך שאנשי השודדיה פבר יכלו לשמוע את הקולות שמגיעים ממנה תוך תביעה שיסגירו את עצמם, עמדו שני טוראקין [...] וירו משני אסקופטיין" (חלק ב פרק סג; 749).

"והנה גזר השטן, שלא ינום ולא יישן, שבמעמד זה ממש נכנס לחצר האכסניה אותו גלב, שדון קיחוטה נטל ממנו את קובע ממברינו" (חלק א פרק מד; 325).

אפשר לטעון, כמובן, שכאן נגרר המתרגם אחר לשון המקור, ואמנם במקומות אלו גם המקור הספרדי נוקט לשון עבר⁵. אקדים ואומר, שעובדה זו חשובה בפני עצמה. מכל מקום

4. נ' ביסטריצקי, (מתרגם), ההידלגו החריף דון קיחוטה מן למנצ'ה, מרחביה, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1958.

5. "y quiso (מילולית: רצה) la suerte que dos o tres gatos se entraron por la reja de su estancia"; "pero la suerte, que de otra manera lo guiaba, ordenó que ya que la capitana llegaba tan cerca que podían los del bajel oír las voces que desde ella les decían que se rindiesen, dos toraquis [...] dispararon dos escopetas"; "cuando el demonio, que no duerme, ordenó que en aquel mismo punto entró en la venta el barbero a quien don Quijote quitó el yelmo de Mambrino"

יש לתת את הדעת, שהמתרגם לא ראה פסול בדגם "גזר ש..."
ואחריו עבר, אם הגזר הוא המזל, הגורל או השטן.
הנוסחה "גזר המזל" והדומות לה אינן אלא וריאנטות של
"רצה הגורל", וכשאזכיר להלן את הנוסחה "רצה הגורל" פָּנַתִּי
אפוא גם ללשונות "גזר הגורל" וכיו"ב.

[ה]

הואיל והפלל התחפירי שאנו עוסקים בו יציב מאוד, כל
הסטיות ממנו מעניינות, במיוחד אם מסתמנת בהן משום
סדירות או עקיבות.

לרשימת הפעלים שדינם פדין "רצה" ו"גזר" שייך
הפועל "זכה".

הפועל "זכה" מורה מעיקרו על קניית זכות, על עשיית
מעשה טוב. ובהוראה זו יכול לבוא בלא משלים. פגון⁶:
"אם זכיתם אתם מקבלים שכר, ואם חטאתם אתם
מקבלים פורענות" (ספרי דברים שו).

בשימושים הקלסיים של הפועל "זכה" עדיין אפשר
להבחין יפה בין המעשה הטוב ובין השכר הניתן בזכותו. פגון:
"בני אדם שפיבדו את הצדיק זכו שתישקוט עליהם
הארץ" (ספרא אחרי-מות).

בני אדם — אלו הפנענים; הצדיק — הוא אברהם

6. המובאות מספרות חז"ל — על-פי קורפוס המילון
ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.

אבינו; השלֵחַ שנהנו ממנה הפנענים נקנתה להם בזכות הפכוד שחלקו לאברהם אבינו.

וכך לעולם לשון זכייה חל על מעשה שנעשה מרצון ובידעין. לכן יכלו חכמים לומר, ש"כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה" (תענית ל ע"ב), ואילו על הרואה באר פחלום לא אמרו אלא ש"הרואה באר פחלום רואה שלום" (ברכות נו ע"ב); "רואה שלום" — ולא "זוכה ורואה שלום". מפני שחלומות אינם בחזקת "מעשים טובים".

והנה, כבר בלשון המקורות מצאנו סטיות אחדות מן הפלל התחבירי שלנו, בזיקה לפועל "זכה". הרי לקט דוגמאות:

"יוצא פהן גדול לפניו ואו' לה: אילו עשית פדרך שעושות אימותיך זכית שיוצא ממך פהן גדול פיוצא בזה" (ספרי במדבר קלא).

"וראויה היתה פרשת נחלות שתיאמר על ידי משה, אלא שזכו בנות צלפחד שנאמרה על ידיהן" (שם קלג).

"שבשכר אמנה שהאמינו זכו ששרת עליהן רוח הקודש ואמרו שירה" (מכילתא דרשב"י יד, לא)⁷.

הסדירות של הסטייה התחבירית דוקא בפועל זה ודאי

7. בראשונה נראה לי מבנה מעין "זכה ש... + עבר" זר פל פך, שפירשתי אותו כצירוף-פלאיים של "זכה ש... (+עתיד)" ו"זכה ו..." (ראה בעבודתי "מערכת הזמנים בלשון התנאים", עבודת דוקטור, ירושלים תשמ"ג, סע' 2.05.08). וראה להלן [ו].

אינה עניין של מקרה. נזכור שהפלל האמור יציב מאוד גם במקורות. והסטייה הזאת מתגברת והולכת ברבות הימים, עד שבספרות החדשה בטלה ההגבלה התחבירית לחלוטין. הרי לקט דוגמאות מסיפורי ש"י עגנון⁸:

"ומשום כך זכה מר ריבי צדקיה שהיה קולמוסו שופע אלפי ביתין וחרוזים קדושים ונוראים" (לפי הצער השכר; האש והעצים ז).

"ובשביל עונת צדק שהיתה בו זכה שנתקבלו פיוטיו בשמים" (שם ח).

"שהרי בלעם הרשע [...] בשכר שדיבר בלשון הקודש דיבר בשבחן של ישראל זכה שנקבעה פרשה על שמו בתורה וזכה שפל ישראל פותחין תפילתם בפוקר בפסוק מה טובו שבו שיבח בלעם את ישראל" (חוש הריח; אלו ואלו רצו).

יתר על כן, דומה שזמן עבר אחרי "זכה ש..." נשמע לאוזן האמונה על העברית החדשה תקין יותר מן העתיד, שכן ביאליק פותב: "היפים שבהם (מאפו ומיכל) — לא זכו שיעשה בית מדרשם תרביץ לשירה של אמנות ויצירה" (שירתנו הצעירה), ואילו אבן-שושן מצטט במילונו: "לא זכו שנעשה" וכו' (ע' תרביץ). פליטת קולמוס מאלפת.

מסתבר שהמשמעות המקורית של הפועל "זכה" השתחקה כלשהו. ההבחנה בין המעשה ובין השכר עליו

8. כל סיפוריו של ש"י עגנון, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב

תשכ"ט.

ניטשטשה, ושניהם נתפסים כמאורע אחד. כגון:
"ואחר כך, כשזכיתי שהחכמים בני סמך שלנו ושל
אה"ע [= אומות העולם] הספימו על מפעלי [...] הוספתי
מאמצי כח להביא את המפעל להשלמות האפשרית" (א'
בן-יהודה, המבוא הגדול 24).

"כשזכיתי שהספימו" פירוש, פשוט: כשהספימו. הלשון
"זכיתי" מציין, לכל היותר, שהיה בהסכמה זו משום חסדי
שמיים.

וסופה של הנוסחה "זכה ש..." — שנתרוקנה כליל מן
התמונה המטאפורית של קניית זכות, ונעשתה כמיין צירוף
מילוני המבשר סתם מאורע משמח. כגון:

"זכתה העבודה שתודרך ותכוון בידי עד השלב האחרון
של עשייתה" (ג' הנמן, תורת הצורות, ת"א תש"ם, הקדמה,
כג).

קרוב לנדאי שבהתפתחות זו הייתה יד להוראה אחרת
של "זכה" — לשון ניצחון — שבמשנה ברכות א, ה
(המשובצת בהגדה של פסח): "אמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי
אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי שתיאמר יציאת מצרים
בלילות" וכו'.

[1]

אם נסקור את כל הספרות העברית לדורותיה, נראה
שהזרות התחבירית שנתגלתה בשתי הנוסחאות שנדונו —
"רצה הגורל" ו"זכה" — פקדה גם פעלים אחרים. הדברים
אמורים בפעלים מודאליים, שהרצייה, הפקודה או הגרימה

המונעת בהם יצאה אל הפועל⁹. כגון:
"צָנָה המלך שהיו כֹּרְעִים ומשתחֹוִים לוֹ" (אסתר רבה ז;
כ"י וטיקן 291).

או:

"משקילקלו הכותים התקיננו שהיו שלוחים יוצאים"
(ביצה ד ע"ב; כ"י גטינגן 3).

זריות מעין אלו מצויות רק דרך עראי ובלא כל
סדירות¹⁰, והעברית החדשה דוחה פדוגמתן בשתי ידיים; חוץ
מן הפועל "גרם" (בזמן עבר), שהעברית אינה מקפידה עליו,
אולי משום שמטבע הדברים לעולם הוא מורה על פעולה
שיצאה אל הפועל.

גם בשתי הנוסחאות שלנו — "רצה הגורל" ו"זכה" —
מדובר בפעולות שיצאו אל הפועל. אבל נוסחאות אלו —
שלא כמו הפועל הסתמי "גרם" — מעמד מיוחד להן באמנות
הסיפור: שתיהן מכוונות למעשה נסתר, שאינו מגוף הסיפור
שבנגלה. מדובר, בעצם, בתחבולה ספרותית, שתכליתה
להוסיף לסיפור מעין ממד מטאפיסי.

[ז]

ההבדל בין "רצה הגורל" ובין "זכה" גלוי לעין:

9. השנה הדגם "רצה ו..." + עבר, שתואר לעיל [ג].
10. ויש כיו"ב בשפות שמיות אחרות; בדבר הערבית הקלאסית
ראה: C. Brockelmann, Grundriss der vergleichenden
Grammatik der semitischen Sprachen, II, Berlin 1913, 603
.Anm.

הלשון "זכה" יצא מבית היוצר של מעשי הצדיקים, על-פי האמונה שכל טובה הפאה על אדם, בזכותו היא באה; וכל צרה — בעוונותיו.

(איני מתאר לעצמי מאמר בלשון זה: "באותה שעה גזר הגורל ובטל התמיד וחרב הבית" — במקום הנאמר בירושלמי בר' ז ע"ב: "באותה שעה גרמו העוונות ובטל התמיד" וכו'...). הנוסחה "רצה (או גזר) הגורל" מקורה במעשייה הפאנטאסטית, שהמתרחש בה שרירותי ומנותק מן המנגנון המוסרי של שכר ועונש.

הסיפור במקורותינו אינו חסר צירופי מקרים, אבל לא התגבשה שום נוסחה שתביע את התערבות הגורל. הלשון היחיד שיש להזכיר הוא "וַיִּקַּר מִקְרָה" שפרות ב, ג: "וַיִּקַּר מִקְרָה חֲלֶקֶת הַשָּׂדֶה לְבַעֲזוֹ"; אבל המושג "מקרה" מתחייב פאן מעצם הסיפור הממשי, שלא יבין הקורא שפיקשה רות בידועין לבוא אל קרוב משפחתה, אלא נקלעה לשם שלא בכונתה.

אדרבה, פשהמספר נותן לנו להציץ "אל מאחורי הקלעים" הוא אומר: "וה' הטיל רוח סערה על הים", "וימן ה' דג גדול", "צ 56מ! ה' לדג ויקא את יונה". לא הגורל הגחמן מכין את המאורעות, אלא הקב"ה בכבודו ובעצמו. והוא פרצונו מופיע על הבימה ונושא ונותן עם השחקנים: "ויהי דבר ה' אל יונה", "ויאמר אלהים אל יונה".

הנוסחה "רצה הגורל" תכליתה להביע את היעדר

הסיבתיות דוקא, את הזימון המוזר של מאורעות, שמוליד
התפתחויות מעניינות ובלתי צפויות. מקורה אפוא בעולם
החילוני. קרוב בעיניי, שנוסחה זו הגיעה אלינו מתרבות זרה,
ומן הסתם גם מלשון זרה — היא וקריתה התחבירית עמה.

ת י ק ו ן

בקונטרס ד-ה (שסד-שסה) ח מ י ש י ם ש נ ה , מאת ראובן סיוון, בעמ' לו, בשורה האחרונה, פנגד ה ג ו ן (יחס הגוין) הושמטה המלה ה ו ג ן .